

To Cite This Article: Çelenk, A. and Sürdem, Ş.S. (2021). Continuity of Cultural Memory: From Samsun Tekel Tobacco Factory to Bafra Tobacco Museum. *Journal of Interior Design and Academy*, 1(2), 21-39.

DOI: 10.53463/inda.2021vol1iss2pp21-39

Submitted: 22/09/2021

Revised: 21/11/2021

Accepted: 28/11/2021

CONTINUITY OF CULTURAL MEMORY: FROM SAMSUN TEKEL TOBACCO FACTORY TO BAFRA TOBACCO MUSEUM

Kültürel Hafızanın Sürekliliği: Samsun Tekel Tütün Fabrikası'ndan Bafra Tütün Müzesi'ne

Ayşegül ÇELENK¹, Şule Sinem SÜRDEM²

Öz

Endüstri dönemi ile beraber ortaya çıkan fabrika yapıları dönemin en önemli mimarlık çıktılarıdır. Kültürel mirasın izlerini taşıyan tarihi yapılardan olan Samsun Tekel Fabrikası günümüzde Bulvar AVM Yaşam ve Alışveriş Merkezi olarak kent içindeki varlığını sürdürmektedir. 19. yüzyılda inşa edilen ancak zamanla işlevini kaybedip, atıl kalan bu yapının yeniden kullanılabilir hale gelmesi, fabrikanın taşıdığı izlerin kent hafızasındaki yerini korunmasında önemli bir etkidir. Bunun yanı sıra yakın bir zamanda inşa edilen ve mimari açıdan fabrika yapısının biçimsel özelliklerine öykünen Bafra Tütün Müzesi bir zamanlar fabrikada olan işleyişi, tütün üretimindeki aşamaları sergileyerek, toplumun fabrika ile kurduğu bağı kentin farklı bir noktasında sürdürmeye çalışmaktadır. Yapıların biçimsel özelliklerinin benzer olmasının yanında fabrika ya da tütünle ilişkili deneyimlere sahip olan kişilerin anılarını çağrıştırması yönünde müzede sürdürülebilir bir aktarım sağlama çabası görülmektedir. Bu bağlamda bu iki yapının biçimsel ve anlamsal analizleri karşılaştırma yapılarak incelenmiştir. Fabrika ile başlayan tütünün hikâyesinin toplumsal hafızadaki yerinin yapı-çevre ilişkisi bağlamında müze ile sürdürülmeye çalışılıyor oluşu çalışma kapsamında ön plana çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal hafıza, Bafra tütün müzesi, Samsun tek el tütün fabrikası

Abstract

The factory buildings that emerged with the industrial period are the most important architectural outputs of the period. Samsun Tekel Factory, which is one of the historical buildings bearing the traces of cultural heritage, continues its existence in the city as Bulvar AVM Life and Shopping Center today. The fact that this building, which was built in the 19th century but lost its function over time and became idle, can be reused is an important factor in preserving the traces of the factory in the city's memory. In addition, the Bafra Tobacco Museum, which was built recently and architecturally imitates the formal features of the factory structure, tries to maintain the bond that the society established with the factory in a different part of the city, by exhibiting the functioning of the factory and the stages in tobacco production. In addition to the similarity of the formal features of the buildings, there is an effort to provide a sustainable transfer in the museum in order to evoke the memories of people who have had factory or tobacco-related experiences. In this context, the formal and semantic analyzes of these two structures were examined by making comparisons. The fact that the story of tobacco, which started with the factory, is tried to be continued with the museum in the context of the structure-environment relationship, has been brought to the fore within the scope of the study.

Keywords: Collective memory, Bafra tobacco museum, Samsun tobacco factory

¹ **Correspondence to:** Lecturer, Gumushane University, Gümüşhane, aysegulcelenk@gumushane.edu.tr, ORCID No: 0000-0001-8903-751X

² Lecturer, Gumushane University, Gümüşhane, sulesurdem@gumushane.edu.tr, ORCID No: 0000-0001-5789-4875

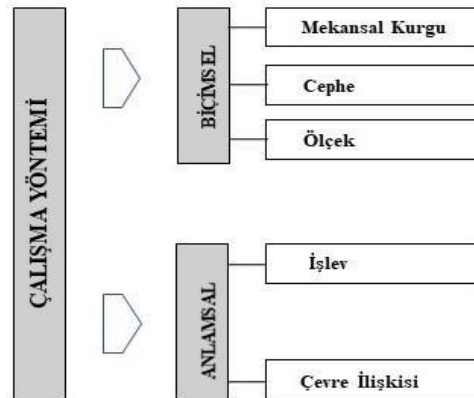
1.GİRİŞ

Sosyal ve kültürel birikimin bir parçası olan tarihi yapılar; bulunduğu bölgenin toplumsal yapısı, kültürel geçmişi, yaşayış biçimi, ekonomi ve sosyolojik bilgilerini barındırır. Tarihi yapıların aynı zamanda işlevsel farklılıkların olması, kentin kültürel hafızasına dair bilgilerin içeriğini de değiştirmektedir. Bu yapılardan günümüze ulaşan konutlar daha çok gündelik hayatı ve kültürel durumu yansıtırken, ticari yapılar ise toplumun o dönem ki sosyo-ekonomik durumuna dair bilgiler sunmaktadır. Dolayısıyla geçmiş dönemlere ait bilgiler; çeşitli belge, arşiv ve dokümanların yanı sıra farklı korunmuşluk düzeyinde günümüze ulaşmış olan mimarlık nesneleri ile de aktarılmaktadır. Özünde mekân ve mekânsal pratikleri şekillendiren sosyal ve ideolojik yapı mimarlık pratikleri ile görünür kılınmaktadır. Mekânı onun oluşumuna katılan ilişkiler sistemini anlamlandırarak çözümleyebilmek için yapının fiziksel olarak varlığını sürdürüyor oluşu bu anlamlandırmada, taşınan izlerin çözümlenebilir ve mevcut olması sebebiyle önemli kolaylıklar sağlar. Geçmişteki yaşantının izlerini okuyabileceğimiz somut örneklem alanı olarak bu yapıların korunması, yapısal ömürlerinin uzatılması kültürel mirasın sürekliliği için oldukça önemlidir. Tarihi yapıların varlıklarını devam ettirebilmesi adına yapılan en temel girişim koruma ve restorasyon içerikli çalışmalardır. Bu çalışmalar esnasında fiziksel dayanımını kısmen ya da tamamen kaybeden, buna bağlı olarak işlevsel özelliklerini yitirmiş yapıların yeniden işlevlendirilmesi yapının yalnızca yeniden kullanılabilir hale gelmesini sağlamaz. Aynı zamanda geçmişteki yoğun kullanımı ile toplumun hafızasında yer etmiş olan bir yapı yeniden yaşantıya dâhil olarak hafızalarda yer etmeye devam etmektedir. Mekânın iletişimsel dili yalnızca fiziksel muhtevasında değil hafızadaki yerinde, algıdaki imgesinde, düşüncedeki kavramında yer alır (Arslan ve Uludağ, 2020).

Mevcut yapıların yeniden işlevlendirilerek tekrar kullanılması sıklıkla karşılaşılan bir koruma yaklaşımıdır. Yeniden işlevlendirme, yapının hem fiziksel hem de kültürel izinin devamlılığı açısından önemli bir koruma metodudur. Geçmişteki yaşanmışlıkların, toplumsal düzenin, hayatın akışına dair pek çok durumun gerçekleştiği mekânların farklı boyutlarda yeniden işlev kazanması, kent içindeki varlığının yalnızca yapı kabuğuyla değil, aktif kullanımla desteklenmesi yapının yeni ilişkiler ağına dâhil olmasını sağlar. Bununla birlikte geçmişten gelen, hafızada yer eden birikimler kesintiye uğramadan, zamanla kurulan yeni ilişkilere bağlı olarak çoğalan bir hal alır. Aktüel ve virtüel olarak geçmişin şimdide yeniden var olabilmesi, farklı zamansallıkların bir aradalığına ve toplumsal hafızanın sürdürebilir oluşuna katkı sağlar. Hafıza, çoğul bir zamana sahip olan, çoğul bir zamanda var olan, dolayısıyla, geçmişle sınırlanmayandır (De Certeau, 2008). Teknolojinin gelişmesiyle, değişen yaşam biçimleri; geçmiş ile beslenirken geleceğe yönelik önemli dönüşümler yaşamaktadır. Zamanla güncel mimarlık ortamında farklılaşan denetim mekanizmaları, teknolojinin

getirileri sonucu değişen düzenlere bağlı olarak mimari çevre çeşitli dönüşümler ile anlam kayıpları yaşamaktadır. Dolayısıyla şimdiye olan eleştiride geçmişin, hafızanın sorgulanması gerekir. Bu sorgulama ya da geçmişle ilişkilendirilerek şimdiye eleştirel yaklaşabilmek amacıyla yapılan çalışmalar; sözlü tarih anlatımı, geçmişe ait belgelerin müzelerde sergilenmesi, çeşitli medya araçları kullanılarak farklı yayınlarla yazılı belgelerin gündeme gelmesi üzerinden olabilir. Ancak bu çalışmada yapılmak istenilen geçmişin şimdide anıtsallaştıran ya da yeniden var eden bunu da biçimsel ya da işlevsel olarak eski yapılara öykünerek yapan bir yapının hafıza ile kurduğu ilişkiyi mekânın anlamsal ve biçimsel katmanlarını çeşitli başlıklar altında sorgulamaktır.

Eski Samsun Tekel Tütün Fabrika Binası ile Bafra Tütün Müzesi'nin kurduğu biçimsel dil, toplumsal hafızayı güncel tutarak fabrika ile başlayan ve mekân üzerinden temsil edilen tütünle ilişkili değerleri, hikâyeyi müze yapısıyla kentin farklı bir noktasında sürdürmektedir. Her iki bina incelendiğinde ölçek farklılıklarının olmasına rağmen, biçimsel ve işlevsel benzerliklerin olması bu durumu desteklemektedir. Burada amaç, toplumun farklı zaman dilimlerinde yapı ile kurduğu ilişkiyi tekrarlamak ve mekânsal kurguların dönemin işlevlerini yansıtabilecek şekilde organize etmektir. Böylece müze kentlinin hafızasında önemli bir yer edinmiş olan fabrikayı dolayısıyla geçmişin şimdide görünür kılmaya çalışarak, fabrika ile olan kabuk benzerliğiyle geçmişin bugün de yeniden yaratmaya çalışmaktadır. Bu çalışma kapsamında 19. yüzyıl endüstri miraslarından biri olan Samsun Tekel Tütün Fabrikası ve 21. yüzyıl müze yapılarından olan Bafra Tütün Müzesi yapılarını biçimsel ve anlamsal yönden karşılaştırılarak toplumsal bellek mekân ilişkisinin görünür kılınması amaçlanmaktadır. Çalışma yöntemi (Şekil 1) örneklem olarak seçilen bu iki yapının biçimsel ve anlamsal olarak iki ana başlık altında incelenmesine dayanmaktadır.

Şekil 1. Çalışmanın yöntemi (Çelenk ve Sürdem, 2021)

Biçimsel analiz mekânsal kurgu, cephe ve ölçek gibi fiziksel analizleri içerirken, anlamsal analiz ise yapının işlevi ve çevre ile kurduğu ilişkiyi kapsamaktadır.

2. ENDÜSTRİ MİRASININ TOPLUMSAL HAFIZAYA ETKİSİ

Endüstri döneminin getirisi olan yeni üretim teknolojileri ve makineleşme toplumsal anlayış ve yaşayış biçimlerinin değişmesine neden olmuştur. Geçmiş dönemlerin anlayışı ve olanakları ile kurulmuş kent düzeninde, teknoloji ve endüstrinin getirdiği yenilikler, farklı işlevlerde yeni yapı tipolojilerinin oluşmasına imkân tanımıştır. Bu durum 19. yüzyıl sonrasında günümüze hatta geleceğe yönelik araştırmalarda kent-yapı-insan ilişkisindeki biçimsel ve kurgusal değişimin devamlılığını göstermektedir. Özellikle 19. yüzyılda başlayan endüstri döneminin getirdiği yenilikler sebebiyle inşa edilen hangar, fabrika, santraller, terminaller gibi endüstri döneminin etkisinde ortaya çıkan yapılar 21. yüzyılın getirdiği yeni gereklilikler sebebiyle âtıl kalmaktadır. 21. yüzyıl mimari düşünce anlayışına göre geleceğe yönelik çalışmalar önemsenmiş, özellikle doğa ve kent koruma politikasıyla esnek, doğa temelli, yenilenebilir bir mimari yaklaşım öne sürülürken, kültürel izin bir parçası olan tarihi dokuların korunup, âtıl olanların yeniden kullanılması, zamana entegre olabilmesi önem arz etmektedir. Bu bağlamda teknolojinin getirisi olan hızlı yaşam akışında, toplumsal hafızanın yeniden canlanması adına kent kimliğinde önemli rol oynayan ve üretim biçimlerinin önemli temsilcisi olan endüstri mirası yapılar büyük rol üstlenmektedir.

Endüstri mirası yapılar kent içinde bulunduğu yer, kentlinin gündelik yaşam pratiklerindeki baskın konumu, bulunduğu bölge için taşıdığı ekonomik potansiyel ile önemli yapı stoklarını içerir. Gazhane, tersane, baruthane, fabrika yapıları gibi pek çok endüstri mirası yapının yeniden kent yaşamına katılması adına yapılan girişimler, çoğunlukla yeniden işlevlendirme projeleri ile olmaktadır. Ülkemizde Santral İstanbul, Sümer Kampüsü, Müze Gazhane bu dönüşümün başarılı örnekleri arasındadır. İstanbul'daki endüstri mirası için bir gezi rotası oluşturan çalışmasında Köksal ve Ahunbay (2006) bu yapıların mimari, tarihi ve teknolojik miras olarak koruma altına alınması gerektiğini belirtmektedirler. Ancak bu korumaların bilinçli bir şekilde yapılması, alınan kararların yapıyı tahrip etmeyecek şekilde olması gerekir. Yapının özgün dokusuna yapılan her müdahale geçmişine dair izleri silerek kentsel hafıza kayıpları ve kimliksizleşmenin önünü açmaktadır.

Kentsel mekân, yaşanmışlıkları barındırarak her değişim için yeni bir boşluk oluşturur (Edensor, 2007). 20. yüzyıldan 21. yüzyıla geçişte mekânsal değişimler boyut atlayarak endüstri anlayışının dönüşmesine yani üretimden tüketime doğru evrilmiştir. Bu süreçle beraber tüketim anlayışını destekler nitelikte alışveriş merkezleri, eğlence alanları gibi büyük ve kompleks yapılara ihtiyaç doğmuştur. Kent çeperindeki ya da oldukça merkezi konumda olan alanlar bu yapıların inşa edileceği alanlar olarak kullanıma açılmaktadır. Eğer bu yapıların inşa edildiği alan âtıl halde bulunan, çeperde kalmış ya da zamanla kentin o yönde gelişim göstereceği düşünülmeye çalışılan bir halde ise o zaman herhangi bir bağlam sorununu gözetmeksizin inşa süreci gerçekleştirilmektedir. Fakat

kentin gelişimi ile merkezde sıkışmış, fabrika ya da tersane gibi büyük fonksiyonlara hizmet veren endüstri yapıları ya da yapı stoklarının dönüşerek yeniden işlevlendirilmesi ile bu tür yapılar yeniden kullanıma açılabilir. Samsun Tekel Tütün Fabrikası bu dönüşüme örnek bir yapıdır. 1887’de inşası gerçekleşen Samsun Tekel Tütün Fabrikası, 19. yüzyılda Samsun’un tütün ticaretinin yoğun olduğu bir merkez haline gelmesiyle inşa edilen batılı etkilere sahip bir endüstri yapısıdır. Bu yapı, günümüzde restorasyon ve yeniden işlevlendirme çalışmalarıyla Bulvar AVM Yaşam ve Alışveriş Merkezi olarak kent hayatına kazandırılmış, yapının çevre ile ilişkisi artmıştır.

Yeniden işlevlendirme, yapının korunması, devamlılığı ve kültürel konumu açısından önemli bir koruma yaklaşımıdır. Yapı özgün işlevini kaybetse dahi yapısal özellikleri korunmakta, güncel ihtiyaçlara göre mekânsal programlara sahip olan dolayısıyla yıkım değil yeniden yaşanılabilir hale gelmesini sağlayan dönüşümler geçirmektedir. Bu dönüşümler ile yapı işlevsel ve fiziksel açıdan devamlılık sağlamakta, toplumun kolektif hafızasında bir yer edinmektedir. Farklı açıdan bakıldığında bu durum bir tarihi belgeyi temsil etmektedir (Kuban, 2000). Tarihi yapılar, kültürel mirasın izlerini taşıyan önemli eserlerdir ve bu yapılar işlevsel olarak değişim geçirmektedir. Kültürel katkısı sebebiyle öncelikli olarak bu nitelikteki çoğu yapı müze veya galeri alanlarına dönüştürülerek, kente kattığı değer ve eski işlevini anımsatacak bir hafıza deposuna dönüştürülmektedir. Alpözen’e (1998) göre bu yapılar “kültürel mirasın korunduğu mekânlar” olarak tanımlanırken ICOM’un 2012 yılında yaptığı tanımlamada “insan ve yaşadığı çevrenin somut ve somut olmayan mirasını inceleme, eğitim ve zevk alma amacıyla toplayan, koruyan, araştıran, ileten ve sergileyen, toplumun ve gelişiminin hizmetinde, halka açık, kâr düşüncesinden bağımsız, sürekliliği olan bir kurumdur” ifadesiyle bu alanların toplumun kültürel belleğine katkısı vurgulamaktadır (ICOM, 2012). Dönemlere bağlı olarak kentsel hafıza depoları olan müzelerin tanımlarının değişerek kapsamının arttığı görülmektedir. Bu bağlamda müzeyi oluşturan öğelerin neler olduğuna yönelik geleneksel çerçeve ve işlevsel düzene yönelik terimler geliştirilerek müze tanımı genişletilmektedir. Bu nedenle, müzelerin yapılma amaçlarının odak noktası “somut veriler” üzerine tarihsel ve geleneksel olarak müzelerin içeriğine bağlı olarak tanımlanmaktadır (Kandemir ve Uçar, 2015). Ancak 20. yüzyılın sonlarına doğru bu duruma olan yaklaşım değişmiş, sadece somut veriler değil, soyut kültürel mirasında toplum içerisindeki bağlayıcılığa ve sürekliliğe olan katkısı göz önüne alınmıştır. Endüstri yapılarının kullanım amacı, mekânsal organizasyonları ve çevre ile ilişkisi bu bağlamda önem kazanmaktadır. Yapının işlevi değişse de yapının biçim dili, eski dönemlere ait bilgiler aktarmaktadır. Yapının boyutu, farklı birimlerin birbiri ile ilişkisi, kapalı ve açık alanların kurgusu, tavan yüksekliği, cephe rengi-düzeni, pencere boyutu ve yol aksları bu biçimsel dili oluşturan izlerdir. Tarihi yapıların

kullanıcıya bu deneyimi aktaran ve yaşatan bir dile sahip olması, kültürel miras için önemli bir unsurdur.

“Müzeler, bir ulusun kimliği olma misyonunu taşımasının yanı sıra aynı zamanda uygarlıkları bize bırakan insanların zevklerinin, sevdalarının, düşüncelerinin, inançlarının, davranışlarının, yaşam tarzlarının korunduğu ve bu mirasın geleceğe taşındığı mekânlardır.... Geleceği görebilmek için geçmişini bilmek, bir başka deyişle yarınları sadece bugünün değil, geçmişin üzerine de inşa etmek gerekir ki, bu da tarihi yaşatan ve unutturmayan müzelerle sağlanabilir.” ifadesi ile müzeciliğin önemini vurgulayan Mustafa Kemal Atatürk müze yapılarının oluşturulması için birçok çalışma yapmıştır (Çetin, 2007). Bu bağlamda toplumun kültürel kimliğinin temsil edildiği ve sergilendiği müze yapıları hafıza çalışmaları için önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

Müzecilik eski zamanlarda daha çok toplanan ve biriktirilenlerin sergilenmesi olarak düşünülürken, zamanla birçok değeri koruma ve sonraki dönemlere aktarma, dönemi temsil etme ve toplumsal bir kimlik oluşturma çabasına göre şekillenen bir düşünce anlayışını içermeye başlamıştır. Ancak toplumsal ihtiyaç ve değişimlerin gerçekleşmesi zamanla bu düşünceyi de yönlendirmiş, daha çok toplumun tarihi ve kültürünün hikâyelerini barındıracak arayışlara yol açmıştır (Okan, 2015). Yerel müzelerde artmış olması bu durumu desteklemektedir. Böylece toplumsal kimliğin ve hafızanın sürekliliği sağlanmaktadır. 21. yüzyıl içerisinde müzeler sadece eser deposu olarak değil, aynı zamanda yaşayan hafıza mekânları olarak da düşünülmektedir. “Yaşayan müzecilik” anlayışı ile müzeler, içeriğinde yer alan eserler ile döneme ait izlerin ziyaretçiler tarafından algılanıp zihninde canlandırabilmesi önemli olması sebebiyle sergi düzeninde yardımcı olabilecek unsurlar tercih edilmektedir (Keleş, 2003). Bu müze anlayışına örnek olarak Bafra Tütün Müzesi verilebilir. Bafra Tütün Müzesi, tütünün yetiştirilmesinden işlenmesine kadarki geçirdiği süreçlerin gösterildiği kent için önemli bir kültürel yapıdır. Bunun da ötesinde müzenin fabrika ile kurduğu biçimsel ilişkinin toplumsal hafızadaki yeri çalışma kapsamında üzerine yoğunlaşılan konudur. İki yapı arasındaki pencere düzeni, dış cephe rengi gibi biçimsel benzerlikler bu iki yapıyı hafızada ortak bir yerde birleştirir mi? Fabrikadaki yaşanmışlıkların-geçmişin- izlerini günümüz yapısı olan, fabrikanın mimarisini anıştıran bir yapı ile sürdürmek mümkün mü? Müze geçmişteki fabrika tahayyülünü taşımakta ne derece etkilidir? Geçmişten kalan maddesel öğeler olan fabrikadaki birtakım araçların müze içinde sergileniyor oluşu onu yaşamamış insanlara mekânsal bir bellek sunar mı? çalışma kapsamında cevap aranan sorulardır.

2.1. Samsun Tekel Tütün Fabrikası'ndan Bafra Tütün Müzesi'ne Hafıza Sorgusu

Bafra Tütün Müzesi'nin, Tütün İskelesi ile başlayan Samsun Tekel Tütün Fabrikası ve bu fabrikadan sonra açılan pek çok kuruluşla tütün ortak çatısında birleşen mekânsal bir hikâyesi vardır. 18. yüzyılda Anadolu ve Kırım arasında yapılan ticarete önemli yeri olan Samsun kenti, çevresinde tütün ekiminin yaygınlaşması ile 19. yüzyılda ticaret merkezi olmuştur. Bunun sonucunda kentte tütün alımı ve işlemesi ile ilgili kuruluşlar (Reji İdaresi), bankalar, sigorta şirketleri, okullar açılmış ve deniz ticareti artmıştır (Us, 2014). Samsun Tütün İskelesi (Şekil 2), Tütün Çarşısı, ambarlar gibi mekânlar önemli ticaret alanlarıdır (Keskin ve Yaman, 2013). Reji İdaresi tarafından 1887 yılında açılan Samsun Tütün ve Sigara Fabrikası (Şekil 2) 1925 yılında aktif bir üretim süreci içerisinde olmasına rağmen, fabrikanın depolama ve işletim açısından yetersiz kaldığı görülmüştür. Bu nedenle devlet tarafından endüstri yapısının bazı kısımları yıkılmış ve kullanılmayan alanları yeniden elden geçirilmiştir. Bu süreçte fabrikada 306 işçi üretim faaliyetinde bulunurken, kadın çalışan sayısının 162 olması o dönemin şartlarında yapının bölge için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Çalışan yoğunluğunun fazla olması tütün üretiminde de artış olmasına neden olmuştur (Yurtoğlu, 2018).

Şekil 2. Tütün İskelesi; Samsun Tekel Yerleşkesi (İpek ve Yılmaz, 2009)

Samsun Tekel Tütün Fabrikası (Şekil 3) kent merkezinde, Kale mahallesinde yaklaşık 9321 m² bir alan üzerine kurulmuş ve uzun yıllar boyunca hizmet vermiştir (Özen ve Sert, 2006). Avrupa'da ilerleyen ticaret ve ekonomi; Osmanlı İmparatorluğu tarafından yakından takip edilmiş ve diğer ülkelerle görüşmeler yapılarak anlaşmalar sağlanmıştır. Bu anlaşmalardan biri olan İstanbul, İzmir ve Samsun'da sigara fabrikalarının kurulması; 19. yüzyılın sonlarına doğru Fransız Reji şirketiyle gerçekleştirilmiştir. Bu endüstri yapıları, ülke ekonomisi açısından önemli bir yer edinerek sahip olduğu fonksiyon benzerliği sebebiyle aynı mimari özelliklere sahiptirler. Samsun Tekel Binasında da rasyonelliğin ve fonksiyonelliğin ön planda olduğu görülmektedir (Us, 2014).

Şekil 3. Samsun Tütün Fabrikası'na ait eski bir fotoğraf (Başgelen, 1998)

1997 yılında faaliyet vermeyi sonlandıran Samsun Tarihi Tekel Tütün Fabrikası, 2006 yılında alınan Bakanlar Kurulu kararı ile yenileme alanı olarak tanımlanan Samsun Tekel Tütün Fabrikası Yerleşkesi (Şekil 3) yeniden işlevlendirme ile günümüzde Bulvar AVM Yaşam ve Alışveriş Merkezi olarak kullanılmaktadır.

Samsun Tütün Tekel fabrikasının kent içerisindeki yerinin önemi ve yapının dönem üzerindeki etkisinin fazla oluşu toplumun tütün ile kurduğu ilişki bağlamında kilit noktadadır. 1969 yılında 19 Mayıs Samsun Fuar'ında açılan Tekel Pavyonu (Şekil 4), tütün üretiminin Samsun ekonomisi ve halkının yaşam döngüsündeki etkisinin ne kadar önemli olduğunu gösteren bir örnektir. Atıf Tuna tarafından tasarlanan pavyonun inşa edildiği dönemde Samsun tütünü, fuardaki yapı ölçeğindeki temsili ile reklam ve kent imgesi olarak kullanılmıştır (Keskin, 2021).

Şekil 4. Samsun fuarında Tekel Pavyonu (Akçura, 2009)

Kentin imgesi olan yapı ve kültürün değişmesi ya da silinmesi kent hafızası açısından boşluklar yaratmaktadır. Bu sebeple kentlinin yaşayış biçimini etkilemesi ve hafızadaki yerinin fazla olması bir müze ihtiyacını doğurmuştur. Fabrika yapısının alışveriş merkezine dönüştürülmesi, fabrika içerisindeki o döneme ait makine, belge ve izlerin kaybolmasına ya da silinmesine neden olmuştur. Bu bağlamda Bafra Tütün Müzesi projesi oluşturularak fabrikaya ait makine, belge, fotoğraf, sözlü ve yazılı hikâye anlatımları, tütünün tohumdan paketlenmesine dair akışın sunulması gibi kent hafızasında yer edinmiş ancak zamanla dağılmış olan bu izlerin sergilenmesi ve tekrar hatırlanması hedeflenmiş ve tütün müzesi tasarlanmıştır. Fabrika ile anlamsal ve biçimsel bir ilişki kurması anlamında müze yapısı önemli bir kentsel hafıza deposudur. Bu bağlamda Samsun Tütün Tekel Fabrikası ve Bafra Tütün Müzesi biçimsel ve anlamsal olarak iki farklı başlıkta incelenmiştir.

2.1.1. Biçimsel Analiz

Mekânsal kurgu

Samsun Tütün Tekel Fabrikası'ndaki yerleşke; iki adet sigara üretim, tütün deposu, idari birimler (ofis, Tekel Başmüdürlük binası), yemekhane ve kreş, ıslak hacimler ve güvenlik birimleri olmak üzere altı bloktan oluşmaktadır. Depo, bakım, idari birimler, işletme ve ofis alanları haricinde iç avlular yer almaktadır (Özen ve Sert, 2006). Depo ve bakım tesislerinde ham madde olan yaprak tütün ihtiyacı karşılanmaktadır.

Bafra Tütün Müzesi'nde ise, bahçe, giriş, sergi alanı, yönetim birimleri ve kafe alanı olmak üzere daha küçük bir birimlerden oluşacak şekilde tasarlanmıştır. Bu alanlarda fabrika yapısını temsil eden bir mekânsal kurgu, sergileme alanında oluşturulmak istenmiştir. Tohumdan paketlemeye kadar olan tütünün tüm işlem süreci fabrika yapısında bir birim iken, müze yapısında bu alanlar sergileme alanı içerisinde bir akış ile sunulmaktadır.

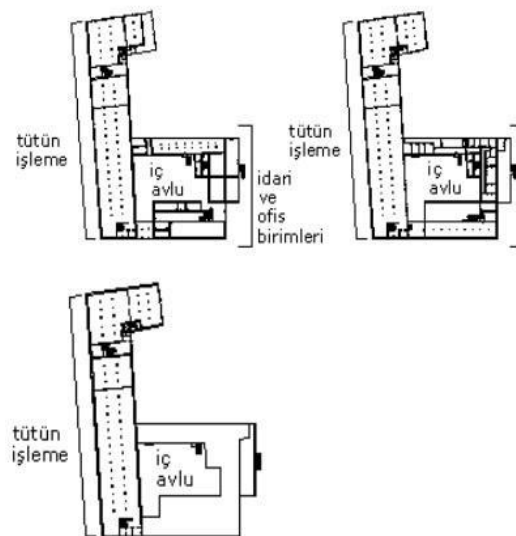
Fabrika yapısının kent ile kurduğu ilişkiye değinmek gerekirse; yapı yakın çevresinde bulunan kamu yapıları, alışveriş alanları, meydan, dini ve kültürel yapılar ile kent içinde merkezi ve oldukça yoğun bir yerde bulunmakta (Şekil 5), tanımlı bir kentsel ağın içerisinde konumlanmaktadır. Bulunduğu dönemdeki kısıtlı imkânlar nedeniyle yapım sisteminde belirli farklılıklar mevcuttur. Geniş açıklı bir geçiş yoktur, bu durumun nedeni ise kullanılan ahşap yapım (Şekil 5) sistemleridir.

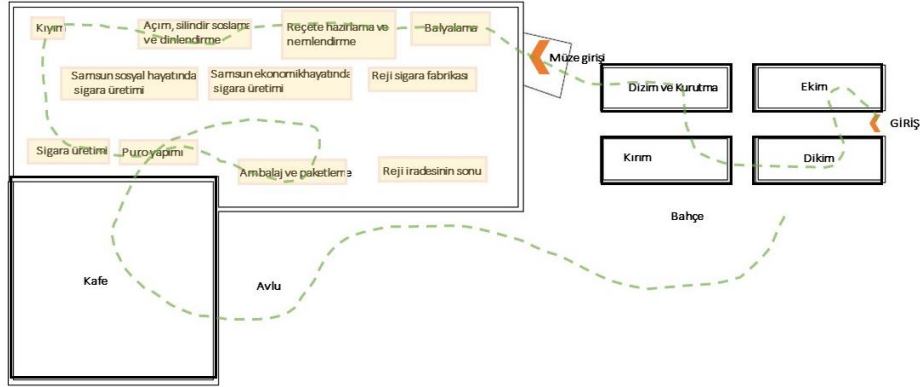
Şekil 5. Samsun Tekel Tütün Fabrikası (İpek ve Yılmaz, 2009)

Fabrikanın sokak ile kurduğu ilişki daha dinamik ve geçişken iken müze yapısında böyle bir yaklaşım bulunmamakta ve daha izole kaldığı görülmektedir. Bafra Tütün Müzesi'nde tütünün tohumdan paketleme sürecine kadar anlatılıp sergilenmesi, açık, yarı-açık ve kapalı mekânlarda bir akış içerisinde gerçekleşmektedir. Bu nedenle bahçe alanı da sergileme alanı olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla müzenin dış mekânında tütün ekim ve kurutma alanlarının olması ile daha dışa dönük, çevresiyle ilişkisinin güçlü olduğu düşünülmektedir.

Samsun Tekel Tütün Fabrikası yapısı işçiler için ortak kullanım alanı tanımlayan avlulu bir düzenle farklı boyutlardaki yapılardan oluşmaktadır. Bu binalar iki ve üç katlı olup zemin kat alanı farklı birimlere geçiş sağlayacak şekilde tasarlanmıştır. Birimler, tek bir mekân olarak kolonatl bir düzenle kurgulanmış ve genellikle avluya açılmaktadır. İki katlı yapılarda, üst katlar ofis birimleri, yüksek tavanlı ve geniş tek mekân ise tütün işletmesi alanı olarak kullanılmaktaydı (Özen ve Sert, 2006). Yerleşkedeki bu yapılar A ve B Blok (Şekil 6) olarak tanımlanırken, C ve D Blok dört katlı, E Blok ise beş katlıdır.

Şekil 6. Samsun Eski Tekel binası a ve b blok planı (Özen ve Sert, 2006)

Şekil 7. Bafra Tütün Müzesi temsili planı (Çelenk, 2019)

Fransız Reji şirketi tarafından yapılan anlaşma ile üretilen fabrika yapıları mimari üslup bakımından Fransız üslubuna benzer bir anlayışla planlanmış ve fabrika yerleşkesi birçok birimden oluşmaktadır. Bu birimler; idari birim, yemekhane, depolama alanları ve tütün işletme alanı gibi mekânlardır. Samsun Tütün Fabrikası yerleşkesinde ana yapı sigara üretiminin olduğu birimdir ve yerleşkenin merkezi konumundadır. Aynı şekilde diğer endüstri yapıları gibi işletme ve dinlenme alanları; birbiri içerisinde kurgulanarak avlular oluşturulmuştur. Böylece çalışanların dinlenebileceği açık mekânlar birimler arasına yerleştirilmiştir (Us, 2014). Müzenin yerleşim alanını kullanma biçiminde yarı açık alanlara yer vermesi fabrika yerleşkesindeki kullanım ile benzerlik göstermektedir (Şekil 7). Tütün fabrikasında çalışanların dinlenmek için kullandıkları ortak alanlar olan avlulu düzen, müze de kafe ve bahçeye hizmet eden ara alanlarla sağlanmıştır (Şekil 8).

Şekil 8. Eski tütün fabrikası; Bafra Tütün Müzesi avlu ile ilişkisi (Çelenk ve Sürdem, 2021)

Cephe

Samsun Tekel Tütün Fabrikası yerleşkesinde bulunan binalar (Şekil 9), betonarme ve kâgir yapım sistemleri kullanılarak inşa edilmiştir. Fabrika yapısında duvarlar beton, madeni levha ve taş tuğla

gibi yapı malzemesi kullanılırken, çatı ve zemin olarak ahşap malzeme tercih edilmiştir. Çatı bölümü ise, yanmaz yapı malzemeleri olan kiremit, eternit ve ardavuz ile kaplanmıştır. Fabrika yerleşkesinde bulunan beş bloğun tümünde kapı ve pencereler ahşap malzeme kullanılarak taş sövelidir (Us, 2014).

Şekil 9. Mağaza ve dükkânların bulunduğu C, D ve E Blokları (Us, 2014)

Samsun Tütün Fabrikası'ndaki kemerli pencereler, pencere kenarlarındaki söve ve kilit taşları Bafra Tütün Müzesi binasında da kullanılmıştır. Ancak boyut olarak benzer ölçülerde olmadığı görülmektedir (Şekil 10).

Şekil 10. Samsun Tütün Fabrikası (İpek ve Yılmaz, 2009); Bafra Tütün Müzesi cephesi (Çelenk ve Sürdem, 2021)

Samsun Tekel Binasının dönüştürülmüş hali ile müze binasındaki biçimsel karşılaştırmada kullanılan renk ve malzemenin de benzer olduğu tespit edilmiştir. Yeni yapıda diğer yapıyı temsil eden ve vurgulayan görsel etkilerin kullanılması tek bir biçimsel dil oluşturulmak istendiği düşüncesine dayandırılabilir (Şekil 11).

Şekil 11. Samsun Tütün Fabrikası a bloğun kuzey bölümü; Bafra Tütün Müzesi (Çelenk ve Sürdem, 2021)

Yerleşkede bulunan yapıların cephelerinde; üst katlardaki bazı pencerelerde kare biçiminde pencereler bulunurken, diğer tüm pencereler kemerli formdadır. Ayrıca her iki yapıda da kapı ve geçişlerde benzer formlara sahip kapı ve geçişler bulunmaktadır (Şekil 12).

Şekil 12. Eski tütün fabrikası (“Samsun Tekel Tütün Fabrikası”, 2011); Bafra Tütün Müzesi cephesi (Çelenk ve Sürdem, 2021)

Ölçek

Müze, fabrika yapısından kat sayısı ve yükseklik olarak farklılaşmaktadır (Şekil 13). Müze yapısı iki katlıdır ve dikdörtgen planlıdır. Ana alan galeri alanıdır ve tavan yüksekliği fazladır. İki yapı arasında görsel bir benzerlik olsa da ölçek olarak incelendiğinde farklılıklar görülmektedir.

Şekil 13. Eski tütün fabrikası (İpek ve Yılmaz, 2009); Bafra Tütün Müzesi (Çelenk ve Sürdem, 2021)

Samsun Tütün Fabrikası yerleşkesinde sigara üretim ve depo alanları geniş mekânlardır ve yüksek tavanlı olup kolonadlı tek bir alan içerisindedir. Bu birimlerde bulunan işlev nedeniyle geniş açıklı alanlar olarak planlanmışlardır. Tütün fabrikalarında yer alan ahşap zemin ve çatı özelliği, tütün kalitesini koruması sebebiyle depo alanlarında da tercih edilmiştir (Us, 2014). Müzede (Şekil 14) ise iç mekândaki taşıyıcı kolonlara bağlı olarak sergileme elemanları ve sergi akışı planlanmıştır.

Şekil 14. Samsun Tütün Fabrikası'nda tütün işletmesi (İpek ve Yılmaz, 2009); Bafra Tütün Müzesi iç mekânı (Çelenk, 2019)

Bafra Tütün Müzesi, Samsun Tekel Tütün Fabrikası'ndan esinlenilen bir mimari anlayış ile oluşturulmuştur. Müze iç mekânı incelendiğinden bahçe ve giriş ilişkisi kurularak tütün ile ilgili tarımsal üretim alanlarının sergilenmesine yönelik bir diziliş tercih edilmiştir. Aynı şekilde girişten itibaren oluşturulan dolaşım sirkülasyonunda da tütün ürününün üretimine ait aşamaları (Şekil 15) sırayla aktararak fabrikadaki eski makineler kullanılmıştır. Böylece sigara fabrikasının mekânsal işleyişine sadık kalınarak sergi üniteleri ve bilgi panoları ile gelen ziyaretçiye tütünün tarladan fabrikaya kadarki süreci aktarılmaya çalışılmıştır.

Şekil 15. Bafra Tütün Müzesi iç mekânı (Çelenk, 2019)

İç mekân kurguları incelendiğinde fabrika binasında var olan birimler, müze yapısında sirkülasyon akışı içerisinde yer verilerek tütünün hikayesi anlatılmıştır. Biçimsel anlamda ölçek farklılıkları yapı ölçeğinde ve mekânsal kurgularda da karşımıza çıksa da kentsel hafızaya ait bilgiler bağlamında güçlü bir ilişki kurmaktadır.

2.1.2. Anlamsal Analiz

İşlev

Bafra Tütün Müzesi, Samsun Tekel Tütün Fabrikası'nın eski işlevine dair minyatür bir anlatıma sahiptir. Fabrika yapısı ölçeği incelendiğinde var olan birimler müze yapısı içerisinde görsel ve işitsel olarak belirli kişi ve hikayelerle var edilmeye çalışılmıştır. Müze yapısı fabrika yapısının temsili görevi görmektedir. İşlevleri farklı olsa da kent içerisinde yer edinmiş olmaları ortaktır. Özellikle fabrika ile kent arasındaki ilişkinin devamlılığı yeniden işlevlendirilen fabrika yapısı ile eski işlevleri anımsatan müze yapısı arasında paylaşılmaktadır. Bu bağlamda anlamsal bir bağ kurulmaktadır.

Çevre ile ilişkisi

Fabrika ile benzer biçimsel dile sahip olan, ancak yakın bir zamanda inşa edilen Bafra Tütün Müzesi ise toplumsal hafızada yer etmiş olan fabrika binasının kenti farklı bir noktasındaki bir parçasıymış izlenimi vermektedir. Oysa tütün ile ilgili görsel ve yazılı belgelerin sergilendiği, tütünün işlenmesi sürecinde geçirdiği aşamaların fabrika zamanından kalan ekipmanlarla canlandırıldığı müze Bafra'da eski Kaymakamlık Lojmanının olduğu alanda 2013 yılındaki projelendirme sonucunda inşa edilmiştir. Türkiye'deki ilk tütün müzesi olarak bilinen bu müze yerel kaynakların toplanıp, sergilenmesi fikri ile günümüz müzecilik anlayışı ile bağdaşmaktadır. Sadece sergilenecek ürünler ile değil aynı zamanda müzenin kullanıcısıyla bağ kurabileceği ve eski izlerin hatırlanabileceği bir yaklaşım kullanılmıştır. Müze yapısının tütünün hikâyesinin bölgede başladığı yer olan Samsun Tekel Binası ile olan biçimsel özelliklerinin benzer olması bu durumun en önemli göstergesidir. Böylece

her iki yapıyı da deneyimleyen kitle müzede sergilenenler ve müzenin biçimsel benzerliği ile fabrika ile ilişki kurabilmekte, hikâyeler arasında bir aidiyet oluşturabilmektedir.

2006 yılında açılan Bafra Tütün Müzesi (TÜTMÜ) Samsun'un ve Bafra'nın yöresel ve kültürel öğelerinden olan tütün tarımına ait öğeler barındırmaktadır. Tütün ile ilgili tarımdan üretimine kadar olan sürece ait birçok içeriğin yer almaktadır. Müze bahçesinde yer alan bölümde tütünün yetiştirilmesiyle ilgili tohumdan işlenmesine kadar tüm aşamalar uygulamalı bir gösterimle sergilenmektedir. Böylece gelen ziyaretçi bölge tütünün toplum hafızası içerisindeki izini zihninde canlandırabilmektedir. Müze yapısı fabrika yapısının kent hafızasındaki mimari bir temsili olmaktadır.

3. SONUÇ

Kültür varlıkları, toplumun tarihini, mimarisini, yaşayış biçimini geleceğe aktaran önemli yapılardır. Ancak yapıların gelişen teknoloji ve değişen yaşam koşullarına ayak uyduramaması âtıl kalmasına sebep olmaktadır. Bu durumda bazı yapı türlerinin işlevlerini yitirmesi, bu alanlarda koruma ve restorasyon çalışmalarını gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda özgün işlevini kaybetmiş yapılar yeniden işlevlendirilerek topluma kazandırılmalı ancak eski işlevinden kalan ve değerli görülen izler silinmemelidir.

Samsun Tekel Tütün Fabrikası, döneminin önemli bir endüstri yapısıdır. Gerek bulunduğu bölgeye gerekse ülkeye tütün ticaretinin getirdiği ekonomik ve sosyo-kültürel kazanımlar etkisini toplum içerisinde sürdürmektedir. Yapının zamanla işlevini yitirmesi, kazandırdığı kültürel değerlerin de unutulmasına neden olmuştur. Bu bağlamda Samsun Tekel Tütün Fabrikasının yeniden işlevlendirilip topluma kazandırılması önemli bir dönüşümdür. Endüstri yapısının yeniden işlevlendirilmesi her ne kadar yapı bütünlüğünü koruyor olsa da tütün ve tütün üretiminin toplum hafızasındaki kazanımları dönüşümün bir alışveriş merkezi olması sebebiyle geri planda kalmıştır. Bu nedenle Bafra ilçesinde Tütün Müzesi inşa edilerek dönemin ürünleri, tütün üretimi ve işleyişi tekrar canlandırılmak istenmiştir.

Bafra Tütün Müzesi gibi yerel nitelikleri olan müzelerde, çağrışım yapan birçok unsur kullanılmaktadır. Böylece müzenin yapılma amacını andıran ve yerel aidiyeti sağlayan sergi içerikleri kullanarak müzenin kuruluş amacına da hizmet etmektedir. Biçimsel olarak özellikle benzer niteliklerin uygulanması eskiye bir atıf olarak görülebilir. Cephe olarak fabrika ile biçimsel bir anıştırma görülürken, iç mekânda tam anlamıyla o his yakalanmamıştır.

Bellek için yapıların araçsallaştırılması ve yapıları yaşatarak hafızayı diri tutma çabası geçmişten beri süregelen bir çabadır. Ancak biçimsel olarak geçmişe öykünen, onunla aynı mimari dili konuşmaya çalışan yapıların ne derece bu duruma dâhil edilebileceği tartışmalı bir konudur. Bir takım bellek nesneleri ile çalışma kapsamında incelenen müzede sergilenenler, iç mekânda eskiye dair kurulmaya çalışılan anlatı düzeni bir tür hafızayı ayakta tutma, geçmişi şimdide görünür kılmaya çalışmaktır. Dolayısıyla Tütün müzesinde pek çok diğer müze yapısı gibi yapıyı deneyimleyenler için geçmişe dair bir durumu, olayı ya da süreci aktarmanın yanında bu belirtilenlere karşı nasıl bir reaksiyon verilmesi gerektiğini, deneyimleyen bireyin neyi hatırlaması gerektiğine dair kısmi de olsa bir koşullanma sağlamaktadır. Tütün müzesinde bu durum, yalnızca müze içerisinde sergilenen ve eskiden fabrikada kullanılan bir takım endüstriyel aletlerle ya da tütünle ilişkili bilgilendirmeler ve bireylerden toplanarak sergilenen arşivlerle olmamaktadır. Bunun ötesinde müzenin biçimsel dilinin fabrika ile benzeşmesi, fabrika üzerinden hatırlanması gerekenlere bir tür kısmi koşullanma sağlamaktadır. Fabrika yapısı yeniden işlevlendirme yapılırken rantın yüksek olduğu alışveriş merkezine dönüştürülse dahi yapının bir bölümü müze olarak işlevlendirilebilecek iken tütüne dair herhangi bir iz bu dönüşüm sonucunda kalmamıştır. Yine de tütün için önemli bir üretim merkezi olan Bafra'nın müze için tercih edilmiş olması tütün üretiminin hikâyesinin başlangıcını işaret ediyor olmasıyla olumlu bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir.

Teşekkür ve Bilgi Notu

Makalede, ulusal ve uluslararası araştırma ve yayın etiğine uyulmuştur. Çalışmada Etik Kurul izni gerekmemiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedirler.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyan Özeti

Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sağlamış olduklarını beyan etmektedirler.

KAYNAKÇA

Akçura, G. (2009). *Türkiye sergicilik ve fuarcılık tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı.

Alpözen, T.O. (1998). *Çağdaş müzecilik*, 4.Müzecilik Semineri Bildiriler, ss.37

Arslan, S. ve Uludağ, Z. (2020). Dilde mekânı (yeniden) kurgulamak: Yer isimleri, kolektif bellek ve ideoloji. *İDEALKENT*, 11(31), 1422-1455. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/idealkent/issue/58572/829867>

Başgelen, N. (1998). *Bir zamanlar Samsun*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları

- Certeau, M. (2008). *Gündelik hayatın keşfi-1*. Ankara: Dost Yayınevi
- Çelenk, A. (2019). Kişisel fotoğraf arşivi.
- Çelenk, A. ve Sürdem Ş. S. (2021). Kişisel fotoğraf arşivi.
- Çetin, Y. (2007). Mustafa Kemal Atatürk döneminde (1920-1938) müze ve eski eserler konusunda yapılan çalışmalar. *Sanat Dergisi*, 117. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/28940>
- Doğan, K. (2000). *Tarihi çevre korumanın mimarlık boyutu*. İstanbul: Yem Yayınevi
- Edensor, T. (2007). Sensing the ruin. *The Senses and Society*, 2(2), 217-232. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/233557674_Sensing_the_Ruin
- ICOM. (2012). Erişim adresi: <https://icom.museum/en/ressource/icom-2012-annual-report/>
- İpek, N. ve Yılmaz, C. (2009). *Geçmişten geleceğe Samsun albümü Osmanlı dönemi*. Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı, Samsun: Erol Ofset. Erişim adresi: <http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?p=1568969> ve https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Samsun_Tekel_sigara_fabrikalar%C4%B1.jpg ve <https://www.istanbulmuzayede.com/urun/1773753/samsun-tutun-fabrikasi-fk>
- Kandemir, Ö. ve Uçar, Ö. (2015). Değişen müze kavramı ve çağdaş müze mekânlarının oluşturulmasına yönelik tasarım girdileri. *Sanat ve Tasarım Dergisi*. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/192412>
- Keleş, V. (2003). Modern müzecilik ve Türk müzeciliği. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (1-2). Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/31862>
- Keskin, N.E. ve Yaman, M. (2013). *Türkiye’de tütün reji’den tekeli’den bugüne*. Ankara: Notabene Yayınları
- Keskin, M. Ç. (2021). Mimarlık, endüstri ürünleri ve grafik tasarım ara kesitinde bir yapı: Samsun uarı tekeli pavyonu. *Mimarlık Dergisi*, 418. Erişim adresi: <http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=433&RecID=5277>
- Köksal, T. G. ve Ahunbay, Z. (2010). İstanbul’daki endüstri mirası için koruma ve yeniden kullanım önerileri. *İtüdergisi/a*, 5(2). http://itudergi.itu.edu.tr/index.php/itudergisi_a/article/viewFile/891/811
- Okan, B. (2015). Günümüzde müzecilik anlayışı. *Anadolu Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/192420>
- Özen, H. ve Sert, A. (2006). Karadeniz’de unutulmuş endüstri mirası. *Gazi Üniversitesi Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 21(3), 499-508. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gazimmfd/issue/6669/88837>

Samsun Tekel Tütün Fabrikası. (2011). Erişim adresi: <https://mapio.net/pic/p-12154728/>

Us, F. (2014). Bir 19. yüzyıl endüstri mirasının yeniden kullanımı: “Samsun Tekel Tütün Fabrikası”nın “Bulvar Samsun Projesi”ne dönüşümü. *Mimarlık Dergisi*, 337. Erişim adresi: <http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=391&RecID=3402>

Yurtoğlu, N. (2018). Türkiye Cumhuriyeti’nde tütün tekeli ve sigara fabrikalarının tarihsel gelişimi (1923-1950). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5(17),81-116. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/563049>

